

G. CASTRYCK, *Moslims in Usumbura (1897-1962): Sociale geschiedenis van de islamitische gemeenschappen van Usumbura in de koloniale tijd*, Universiteit Gent, 2006, promotor: Prof. Dr. L. François

1. SITUERING

Het proefschrift *Moslims in Usumbura (1897-1962): Sociale geschiedenis van de islamitische gemeenschappen van Usumbura in de koloniale tijd* is een maatschappelijk en ruimtelijk geïntegreerd onderzoek naar het gemeenschapsleven van moslims in koloniaal Bujumbura, Burundi.

Op de grens van ecosystemen, op de grens van prekoloniale én koloniale politieke invloedsferen, op een kruispunt van handelsroutes, en op een plaats waar zich al veel langer een belangrijke marktplaats bevond, werd in 1897 op Duits koloniaal initiatief een stad en militaire vestiging gesticht. Van bij het begin waren bouwvakkers, bedienden en eerste bewoners moslim. De meesten waren van Congolese afkomst en kwamen uit de entourage van (ex-)slaven en (ex-)handelaars. Usumbura was dus *de facto* een koloniale, islamitische en on-Burundese stad. Usumbura's ligging maakte van Usumbura een strategisch gelegen site. Dezelfde ligging maakte haar tegelijk marginaal; een grensgeval. Meer nog dan geografisch of politiek, was de marginaliteit van Usumbura cultureel en ideologisch.

Wat geldt voor de stad, geldt *a fortiori* voor haar oorspronkelijke, islamitische bevolking. Moslims vormden de levensader van de stad, die de stad bouwden, lieten groeien, en in contact brachten met de wijde wereld. In de Belgische tijd had Usumbura bovendien de grootste moslimgemeenschap van Belgisch Afrika. Tegelijk werd die gemeenschap door de opeenvolgende overheden in toenemende mate gemarginaliseerd, afgezonderd, tot een minderheid herleid, en uiteindelijk zelfs uitgesloten.

Op basis van een bont amalgaam van cijfergegevens, bevolkingslijsten, jaarrapporten, literatuurverwijzingen... kon mits de nodige bronnenkritiek de evolutie van de stedelijke bevolking gereconstrueerd worden. Daaruit blijkt dat de islamitische bevolking van Usumbura heel de koloniale tijd bleef stijgen, maar dat het aandeel moslims van ongeveer 100% rond 1930 zakte tot iets meer dan een kwart van de stadsbevolking ten tijde van de onafhankelijkheid. Terwijl de moslimbevolking over 40 jaar van een kleine 3000 tot ongeveer 14.000 aangroeide, was de totale stadsbevolking tot rond 50.000 gestegen, en het aantal niet-moslims bijgevolg van quasi nihil tot ongeveer 35.000.

Voor die relatieve terugval van het moslimaandeel zijn er twee belangrijke verklaringen, die respectievelijk als verzadiging en als drooglegging van het absorptievermogen van de moslimgemeenschap kunnen worden geduid. Tijdens de eerste helft van de koloniale tijd werden nieuwkomers die – vooral in crisissituaties – naar de stad trokken, opgevangen en geïntegreerd in de moslimgemeenschap van de stad. Wie zich in de stad vestigde, werd moslim. Die integratiecapaciteit raakte echter verzadigd toen de stad vanaf de jaren 1930 uit haar voegen begon te barsten.

Een tweede reden, de drooglegging, lag bij een koloniaal anti-islamitisch beleid. Het hoogtepunt – of dieptepunt – van dat beleid lag eveneens rond 1930. Een aaneenschakeling van segregatiemaatregelen op het vlak van mobiliteit, vestigingsregels, onderwijs, handels- en arbeidsbeperkingen, stadsplanning, gettovorming,... zorgde ervoor dat de stad afgezonderd werd van de rest van het land, en dat de moslims in de stad afgezonderd werden van de rest van de stad. Een diep geworteld en wijdverspreid Duits en vooral Belgisch anti-islamisme bieden een verklaring voor deze maatregelen.

Een vluchtige situering van de stad en haar oorspronkelijke moslimbevolking toont reeds de relevantie van de casus aan. Wat deze casus vanuit een wetenschappelijk standpunt extra interessant maakt, is het feit dat de gemarginaliseerde situatie ook blijkt uit de manier waarop de bestaande literatuur met moslims in Usumbura is omgesprongen – en vooral niet is omgesprongen. Een gemeenschap die aan de basis lag van de latere hoofdstad van Burundi en die zelfs aan de basis lag van de Burundese onafhankelijkheidsstrijd, valt in de historiografie over Burundi vooral op door haar afwezigheid. Als moslims uitzonderlijk toch aan bod komen, worden ze weggeschreven naar de marges van de koloniale tijd, naar de marges van nationale, koloniale of culturele ruimtes, naar de marges van de stedelijke of nationale samenleving, en

uiteindelijk ook naar de marges van het verhaal of van de geschiedenis zelf. In dit onderzoek ligt de focus echter op de moslimgemeenschappen, zodat ze in dit verhaal verhuizen naar het hart van tijd, ruimte en sociale realiteit.

2. AFBAKENING EN AANPAK

In de opbouw van het proefschrift werd het parallellisme tussen geschiedschrijving en verloop van de geschiedenis weerspiegeld door ook de probleemstelling en de *status quaestionis* in elkaar vervlochten op te bouwen. De afbakening is gebeurd aan de hand van een grondige analyse van de bestaande literatuur over Usumbura of over islamitische gemeenschappen in de regio. Deze literatuur kadert grotendeels binnen de Burundese, Centraal-Afrikaanse en Oost-Afrikaanse historiografie, en in eerste instantie is het ook ten opzichte van die historiografie dat dit onderzoek geïmponeerd werd.

Bij het bepalen van de aanpak en theoretische inspiratiebronnen werd een gelijkaardig parallellisme gehanteerd. Aan het beschrijvende overzicht van het historisch kader werden telkens de historiografische stromingen gekoppeld die het onderzoek theoretisch en methodologisch schragen. Het *historische* kader werd opgebouwd vanuit het geografisch ruimste referentiekader, nl. de islamitische wereld van de Indische Oceaan en haar incorporatie in het moderne wereld-systeem, over het Oost-Afrikaanse Swahilicultuurgebied en zijn opname in een koloniale realiteit, tot aan het Afrikaanse Grote-Merengebied op de drempel van de kolonisatie, om dan naadloos over te gaan in de stichting van de stad Usumbura en de eigenlijke onderzoekscasus. Parallel daarmee werden bijhorende *historiografische* tradities geschetst, die conceptueel afzakken van meer geschiedtheoretische benaderingen, over debatten die vooral door contemporaine politiek werden bepaald, naar meer beschrijvende geschiedenissen.

Wereld-systeemanalyse en *Subaltern Studies* waren belangrijke inspiratiebronnen. Deze perspectieven leveren bruikbare inzichten op, die toelaten de dominante, nationale en koloniale, geschiedschrijving aan te vullen, en structuren in beeld te brengen die veelal onzichtbaar blijven, respectievelijk groepen aan het woord te laten die traditioneel enkel in negatiefbeeld worden belicht. Ondanks de fundamentele verschillen tussen beide benaderingen, brengen de aandacht voor het grotere geheel of de aanname van een 'omgekeerd' perspectief het cruciale gegeven van structurele machtsongelijkheid in

beeld, zowel ruimtelijk, maatschappelijk als discursief. Tegelijk houden deze perspectieven echter het gevaar in om de maatschappelijke werkelijkheid te reduceren tot louter polarisering en ongelijkheid. In combinatie met de visie op Afrikaanse geschiedschrijving van Frederick Cooper kan dit gevaar overstegen worden.

Concreet werd geopteerd voor een geïntegreerde of holistische aanpak. Door de sociale, economische, culturele, politieke... context te bekijken in zijn interagerende totaliteit en zowel op korte als op lange termijn, werd het mogelijk om door te dringen tot de dynamiek en de motivaties van het sociale handelen op groepsniveau. Niet alleen maatschappelijk, maar ook ruimtelijk werd voor een geïntegreerde aanpak gekozen. Om te kunnen ontsnappen aan een koloniaal, nationaal of stedelijk keurslijf, dat zowel door de literatuur als door de bronnen min of meer wordt opgedrongen, werd de maatschappelijke complexiteit en totaliteit van het leven van moslims uit Usumbura benaderd op verschillende ruimtelijke niveaus, of anders verwoord: "constantly shifting the scale of analysis from the most spatially specific [...] to the most spatially diffuse".¹ Daarenboven werd een *bottom-up* perspectief aangenomen, nl. dat van de islamitische gemeenschappen van Usumbura zelf. Door het maatschappelijke wedervaren tijdens het koloniale tijdperk te analyseren vanuit het standpunt van een groep die in de verdrukking kwam, wordt het paradoxaal genoeg juist mogelijk om zich niet blind te staren op die verdrukking zelf. Gemeenschappen organiseren zichzelf op basis van wat zij belangrijk achten in de contexten waarin zij leven. Daar maakt het direct tegen hen gerichte beleid deel van uit, maar beperkt zich daar in geen geval toe. Op die manier krijgt men een blik op een geschiedenis vanuit een subaltern of een onderdrukt standpunt, maar wel uitdrukkelijk op een actieve, weerbare manier. Een gevolg van deze aanpak is onder andere dat er geen gepolariseerd verhaal van kolonisator-gekoloniseerde of van verdrukking-verzet ontstaat, maar dat een verhaal verteld wordt vanuit een samenleving in al zijn ruimtelijk en maatschappelijk geïntegreerde complexiteit met inbegrip van de discriminatie, maar ook ondanks en los ervan.

Het materiaal waarop het onderzoek werd gebaseerd, is een combinatie van koloniale en missionaire archiefbronnen, koloniale en postkoloniale literatuur, en de oogst van historisch veldwerk in 2004. Het probleem met de archiefbronnen en tot op zekere hoogte ook van de literatuur, is het overheer-

¹ Cooper (F.). "Conflict and Connection: Rethinking Colonial African History", *American Historical Review*, XCIX, 1994, no. 5, pp. 1516-1545.

sende perspectief van de overheid. Dit zijn nuttige bronnen om context te schetsen, maar ze laten slechts onrechtstreeks, of soms zelfs helemaal niet, zien wat het effect van beleid is, en nog minder hoe zo'n effect ervaren wordt en hoe ermee wordt omgesprongen door – in dit geval – moslims van Usumbura. Dat bronnenprobleem wordt gedeeltelijk opgevangen door verschillende koloniale bronnen naast elkaar te leggen, maar vooral de confrontatie met mondelinge bronnen of levensgeschiedenissen, met de ligging en de indeling van de stad zelf, en met een ruimer historisch, ruimtelijk en theoretisch kader, laten toe om puzzelstukjes in verband te brengen. Om die verbanden bloot te leggen is de holistische benadering naast een principiële keuze, ook een pragmatische keuze. Het zijn de *parallel*en tussen gefragmenteerde impressies op verschillende maatschappelijke domeinen die het totaalbeeld scherp stellen.

3. STRUCTUUR

Na de inleidende kaders, bestaat het proefschrift uit twee luiken. Het eerste luik speelt zich af op het niveau van de stad, en is opgehangen aan een klassieke chronologische indeling. In deel 1 beperkt het verhaal zich nog tot één ruimtelijke schaal, en worden de moslimgemeenschappen in kaart gebracht op verschillende maatschappelijke domeinen. De aandacht gaat enerzijds naar het effect van het koloniaal beleid en de stedelijke ontwikkeling op de moslimbevolking, en anderzijds naar de omgang van die moslims met beleid en stad. Concreet kwamen de volgende onderwerpen aan bod: de stichting van de stad in haar lokale en regionale context; de veranderende samenstelling van de stedelijke bevolking; opdelingen binnenin de islamitische gemeenschappen; de betekenis van het Duitse slaapziektebeleid voor de moslims van Usumbura; het administratief, agrarisch en ambachtelijk belang van moslims voor de stad; het koloniaal anti-islamisme; arbeidsverhoudingen en sociale verhoudingen binnen de moslimgemeenschappen met inbegrip van genderaspecten van arbeid; de betekenis van moslims in Usumbura voor de Burundese dekolonisatie met inbegrip van de pioniersrol van islamitische vrouwen; en de weerslag van de Burundese dekolonisatie op de positie van moslims in Usumbura en in de staat-in-wording, Burundi.

In een tweede luik worden aan de hand van drie casestudies verschillende ruimtelijke schalen in rekening gebracht. Het gaat om casestudies over handel, over religie, en over vrijetijdsbesteding. Door deze diepgravende

casussen blijken economische, politieke, sociale, culturele... aspecten in elkaar te schuiven, en wordt het mogelijk om de dynamiek en rationaliteit van moslims in Usumbura te verklaren.

4. ARABISCHE EN INDISCHE HANDELAARS IN USUMBURA

Een situering van de commerciële sector in het algemeen, en daarop voortbouwend een casestudie over Arabische en Indische islamitische handelaars, hebben aanvullingen en verfijningen opgeleverd ten opzichte van de bestaande literatuur over Aziatische handelsgemeenschappen in Oost-Afrika. Ten eerste werden commerciële relaties tussen Arabische en Indische handelaars onderling aangetoond. Door de hoofdzakelijk diasporabenedering van vroegere studies, was aandacht voor dergelijke kruiselingse netwerken tot op heden grotendeels achterwege gebleven. Ten tweede werd het primordiale belang van lokale verhoudingen aangetoond om tot commercieel succes te komen. Lokale verankering en langdurige aanwezigheid blijken minstens even belangrijk als het reeds meermaals aangetoonde belang van netwerken over lange afstand. Beide schalen spelen op elkaar in, en versterken elkaar. Ten derde en hierbij aansluitend werd specifiek met betrekking tot de Arabische handelaars aangetoond dat de pikorde tussen verschillende handelsfamilies in Usumbura, ver in het Afrikaanse binnenland, omgekeerd evenredig was aan de hiërarchie aan de Oost-Afrikaanse kust. De algemeen aanvaarde stelling dat de langst aanwezige Omaanse families in Oost-Afrika rijker en machtiger zijn dan de laatkomers,² moet in iedere lokaliteit afzonderlijk worden toegepast, en kan niet als kenmerk van specifieke families geëxtrapoleerd worden naar heel Oost-Afrika.

5. AFRIKAANSE MOSLIMS IN USUMBURA

Een situering van arbeid en dekolonisatie in het algemeen, en daarop voortbouwend twee casestudies over religie en vrijetijdsbesteding bij de Afrikaanse moslimbevolking van Usumbura, bieden de meest omvattende

² Le Cour Grandmaison (C.), "Rich Cousins, Poor Cousins: Hidden Stratification among the Omani Arabs in Eastern Africa", *Africa*, LIX, 1989, no. 2, pp. 176-184.

illustratie van de gehanteerde maatschappelijk en ruimtelijk geïntegreerde benadering vanuit het perspectief van de moslingemeenschap.

5.1. Gemeenschap en arbeid

Door in eerste instantie de levensgeschiedenissen van informanten te confronteren met archiefbronnen en literatuur, werden de arbeidsverhoudingen en de maatschappelijke organisatie binnen de moslingemeenschap in kaart gebracht. Op die manier werd een netwerk van wederkerige afhankelijkheidsrelaties blootgelegd, dat enerzijds een risicospreiding en dus een verzekering was, en anderzijds ook een sociaal vangnet en een solidariteitsmechanisme dat voor sociale cohesie én hiërarchie zorgde. Naar het einde van de koloniale periode brokkelde het solidariteitsweefsel echter steeds verder af. Er deed zich een geleidelijke individualisering en monetarisering van sociaal-economische verhoudingen voor, die in de plaats kwam van het netwerk van onderlinge verplichtingen en die vooral de sociaal zwakkeren trof. Er werd ook aangetoond dat de koloniale politiek, die landbouwwerk zowel in statistieken als in het dagelijkse leven van moslims wegcijferde, de sociaal-economische positie van vrouwen heeft verzwakt.

5.2. Religie, dans, voetbal en politiek

Casestudies over de religieuze beleving en de vrijetijdsbesteding van Afrikaanse moslims in Usumbura tijdens de koloniale tijd, lopen enerzijds parallel met de koloniale segregatiepolitiek en de sociaaleconomische ontwikkelingen binnen de gemeenschap, en laten anderzijds toe evoluties te duiden aan de hand van bredere Oost-Afrikaanse en islamitische invloeden. De religiecasus is hoofdzakelijk opgehangen aan literatuur over het soefisme in Oost-Afrika. De vrijetijdscasus is opgehangen aan een aantal recente studies over sport en dans in Zanzibar en Brazzaville.

In het begin van de koloniale tijd was religie vooral een alledaags, quasi drempelloos en praktisch gegeven. Islamisering was *de facto* gelijk aan imitatie van uiterlijke rituelen en daardoor perfect geschikt om nieuwkomers te absorberen. Rond 1930 won het soefisme aan belang, wat vroomheid, interne solidariteit en samenhang van de gemeenschap benadrukte, en dus in overeenstemming was met de geschetste arbeidsverhoudingen. Ook

deze beleving was laagdrempelig en toegankelijk, maar tegelijk meer naar binnen gekeerd en daardoor meer aangepast aan de gesegregerde positie waarin de moslims rond die tijd gedwongen werden. In de aanloop naar de dekolonisatie hernemen de grote lijnen van wat zich rond 1930 voordeed. Op religieus vlak verschoof de beleving geleidelijk van soefisme naar orthodoxie, van een vroomheidsideaal naar een kennisideaal. De invulling van islam werd hierdoor minder toegankelijk. Vooral de elite was in staat tot langdurige en buitenlandse religieuze studies, waardoor de kloof binnen de gemeenschap andermaal toenam en de sociale posities individualiseerden. Ook uit de analyse van de arbeidsverdeling bleek al die groeiende ongelijkheid en individualisering.

In de vrijetijdsbesteding deed zich een gelijkaardige evolutie voor. In het begin van de koloniale tijd waren de functies ontspanning, competitie, contestatie, creativiteit, sociale ontmoeting en publiek spektakel samengebond in competitiedans. Rond 1930 werd dit potentieel gezagsondermijnend fenomeen ontmanteld en versnipperd over verschillende vormen van vrijetijdsbesteding, waarvan *partydans* en voetbal de belangrijkste waren. Beide vormen van vrijetijdsbesteding waren qua plaats en tijd controleerbaar, reguleerbaar en disciplineerbaar, wat kaderde in een koloniale disciplinerings- en controlepolitiek. Zowel de religieuze beleving als de dansbeoefening waren in vergelijking met de situatie voor 1930 volgzaam geworden, wat de hiërarchie binnen het sociale systeem van de gemeenschap duidelijk versterkte. De doorbraak van het soefisme en de ontmanteling van competitiedans waren overigens invloeden die zich op dat moment in het hele Swahilicultuurgebied manifesteerden.

In de aanloop naar de onafhankelijkheid liep de keuze voor een gesublimeerde, orthodoxe islambeleving andermaal parallel met evoluties in de vrijetijdsbesteding, in de politiek en in de sociaaleconomische verhoudingen. De manier waarop het wereldwijde dekolonisatieproces zich in Burundi manifesteerde, had als gevolg dat de overgrote meerderheid van de inwoners van Usumbura, en in het bijzonder van haar islamitische bevolking, uitgesloten werd van politieke rechten omwille van hun niet-Burundese afkomst. Dit etnisch-nationale criterium trof vooral de rijken binnen de gemeenschap, die al het langst in Usumbura woonden en veelal in de prekoloniale tijd uit Congo afkomstig waren. De islamitische leiders die dit doorzagen, hielden zich ver weg van alle politiek, kozen voor een orthodoxe islambeleving, en sloten daarmee aan bij panislamitische invloeden. Zij behoorden tot de kringen die de dansgezelschappen patroneerden, en vaak

ook tot de generatie die nog school had kunnen lopen vóór de discriminerende koloniale onderwijspolitiek had toegeslagen. Daar stond een elite van nieuwe rijken tegenover, die zich veelal via commerciële activiteiten hadden kunnen opwerken, wiens religieuze aanzien te danken was aan schenkingen en niet aan religieuze vorming, en die zich profileerden via voetbal. Deze groep, hoewel ze in de aanloop naar de dekolonisatie evenzeer naast politieke rechten zouden grijpen, sloot zich aan bij de pan-Afrikaanse invloeden van het moment, koos voor een populaire politieke agenda, en lag mee aan de basis van de Burundese onafhankelijkheidsbeweging en van de eerste politieke partijen.

6. BESLUIT

Religieuze, politieke, economische en ook vrijetijdsprofielen vielen perfect samen. Een fundamenteel inzicht dat uit deze ontwikkelingen kan afgeleid worden, is dat de moslims van Usumbura hun afzondering binnen de stad beantwoordden met een formule die ze aan hun ruimere leefomgeving ontleenden. De koloniale politiek van sociale segregatie leidde rond 1930 tot een religieus op zichzelf terugplooiën, en tegelijk tot een schaalvergroting door aan te sluiten bij Oost-Afrikaanse tendensen en zo te ontsnappen aan een lokaal isolement. Een kwarteeuw later stond een lokale en nationale uitsluiting andermaal in balans tot een verder op zichzelf terugplooiën enerzijds en tot tendensen in de rest van het Afrikaanse continent en in de wijdere islamwereld anderzijds. Op zichzelf terugplooiën en schaalvergroting gingen met elkaar gepaard, en het was de mobiliteit van mensen en ideeën die hen in staat stelde om aan te knopen bij ontwikkelingen die zich op grotere schalen afspeelden. Zich op verschillende ruimtelijke schalen bewegen is dus niet enkel nuttig voor de historicus, maar ook de poort op de wereld voor de historische protagonisten.

Door zich niet blind te staren op de dichotomie verdrukking-verzet en zich niet te beperken tot een nationale afbakening, konden interne evoluties en schijnbare tegenstellingen worden ontleed en gekoppeld aan ontwikkelingen op een Oost-Afrikaanse, pan-Afrikaanse, panislamitische en mondiale schaal. De relevantie van dit onderzoek ligt enerzijds in de aanvulling op de bestaande historiografie over Burundi en over moslims in Centraal-Afrika, maar minstens evenzeer in de toepassing van een ruimtelijk en maatschappelijk geïntegreerde benadering vanuit het perspectief van de verdrukte, zonder toe

te laten dat hun realiteit herleid wordt tot de gepolariseerde verhouding verdrukking-verzet of kolonisator-gekoloniseerde. De gedomineerde is schijnbaar machteloos binnen dominante premissen, maar houdt stand door eigen premissen te hanteren, door te ontsnappen aan opgelegde ruimtelijke kaders en maatschappelijke indelingen. Ook de historicus die deze realiteit wil doorgronden, dient de heersende ruimtelijke en maatschappelijke denkrasters los te laten. Dit onderzoek is hier een illustratie van. Het is een *histoire totale – from below*, waarbij het subalterne kenmerk van de protagonisten uitdrukkelijk *niet* alle aandacht krijgt. De geschiedenis wordt immers niet enkel geschreven door de overwinnaar, maar ook door wie zich niet gewonnen geven.

Geert Castryck